

Катэгорыя ацэнкі ў публіцыстычным тэксте

А. М. ЕРМАКОВА

Маўленне як адзін са спосабаў чалавечых зносін – з’ява сацыяльная, асноўнай функцыяй якой з’яўляецца перадача інфармацыі. Інфармацыйная праграма любога адрэзка маўлення складаецца з рацыянальнага, ацэннага і прагматычнага элементаў. Колькасная суаднесенасць гэтых элементаў залежыць ад многіх фактараў. Тэксты публіцыстычнага стылю ўяўляюць цікавасць на тых падставах, што ўсе тры праграмы ў іх роўнай сілы, пры вядучай ролі ацэннай, з якой вынікае прагматычная. Іншымі словамі, задача публіцыстычнага тэксту – падаць інфармацыю аб аб’ектыўным свеце такім чынам, каб мець магчымасць уплываць на чытача, што адбываецца шляхам ацэньвання суб’ектам аб’ектыўнай інфармацыі. У выніку ствараецца поле суб’ектыўнай мадальнасці – псіхалагічнае самараскрыццё аўтара, якое валодае эфектам узмоцненага ўздзеяння на адрасата. У адпаведнасці з гэтым тэкст разглядаецца як камунікатыўна дэтэрмінаваная маўленчая рэалізацыя аўтарскай задумы. У працэсе рэалізацыі задумы аўтар тэксту прагназуе характар яго ўспрыняцця адрасатам і ў адпаведнасці з гэтым будзе тэкст. Цэлы тэкст – камунікатыўная сістэма, сукупнасць пэўным чынам суаднесеных тэкставых катэгорый. Поле суб’ектыўнай мадальнасці публіцыстычных тэкстаў утвараюць прагматычна арыентаваныя адзінкі, якія не адлюстроўваюць аб’ектыўную рэчаіснасць, а выражаюць суб’ектыўныя адносіны да свету. Зыходзячы з таго, што адна з асноўных функцый публіцыстыкі – уздзеянне, можна гаварыць аб залежнасці эфектыўнасці моўнага ўздзеяння на адрасата ад спосабаў арганізацыі маўлення, у прыватнасці, ад выражанасці ў большай ці меншай ступені катэгорыі суб’ектыўнай мадальнасці ў тэксце. Асновай катэгорыі суб’ектыўнай мадальнасці з’яўляецца катэгорыя ацэнкі. Мэтай нашага даследавання з’яўляецца выяўленне ролі суб’екта ацэнкі і ацэннага стэрэатыпу ў фармаванні поля суб’ектыўнай мадальнасці публіцыстычнага тэксту. Крыніцай даследавання паслужылі тэксты, змешчаныя ў газеце “Літаратура і мастацтва”.

Мова адлюстроўвае свет з розных бакоў. І перш за ўсё ў ёй прадстаўлена аб’ектыўная рэальнасць (рэчы, іх якасці, чалавек, яго думкі, пачуцці і г.д.). Гэты бок моўнага выражэння можна разглядаць як дэскрыптыўны. Акрамя выражэння рэальнасці / ірэальнасці, у мове прасочваецца трактоўка рэчаіснасці ў самых розных аспектах, адным з якіх з’яўляецца ацэннасны: аб’ектыўны свет дзеліцца суб’ектам маўлення адносна яго ўяўленняў пра дабро і зло, карысць і шкоду і г.д.

У логіцы ацэнкай прынята лічыць выказванне аб каштоўнасцях у шырокім сэнсе гэтага слова. Каштоўнасць ёсць тое, што ацэньваецца, прадмет ацэнкі. Ацэнка – мысленчы акт, вынік ацэнных адносін.

Лінгвістыка разглядае ацэнку як мадальнасць, што накладваецца на дэскрыптыўны змест моўнага выражэння. Структура ацэнкі характарызуецца наяўнасцю як імпліцытных, так і экспліцытных элементаў. У склад ацэннай мадальнай рамкі ўваходзяць элементы трох тыпаў: тыя, што звычайна эксплікуюцца (аб’ект ацэнкі), элементы, як правіла, імпліцытныя (шкала ацэнак, ацэнны стэрэатып, аспект ацэнкі) і элементы, якія рэалізуюцца і экспліцытна, і імпліцытна (суб’ект ацэнкі, матывы ацэнак).

Суб’ект і аб’ект з’яўляюцца асноўнымі элементамі ацэннай структуры. Логіка аксіялагічных суджэнняў разглядае як безасабовыя, не вылучае суб’ект, (добра / дрэнна, што Р), ацэнка вынікае з аб’ектыўных якасцяў прадмета. У маўленчых актах заўсёды ёсць суб’ект ацэнкі, нават калі ён спецыяльна не вызначаны. Пад суб’ектам ацэннай структуры маецца на ўвазе асоба, частка соцыуму або соцыум цалкам, з пункту гледжання якога даецца ацэнка.

Пытанне ролі суб'екта ў ацэнках выказваннях з'яўляецца дыскусійным. У структуры ацэнкі суб'ектыўнае і аб'ектыўнае ўтвараюць кантынум, дзе адзін і другі бок выказвання адпаведна нарастаюць або змяншаюцца. Суаднесенаць аб'ектыўнага і суб'ектыўнага ў розных тыпах тэкстаў можа быць значным фактарам для стылявой дыферэнцыяцыі.

Як ужо было адзначана, суб'ект ацэнкі можа быць імпліцытным і экспліцытным. І калі для логікі ацэнак гэтая розніца не з'яўляецца істотнай, то для лінгвістычнага аналізу ацэнак гэта значна.

У залежнасці ад аўтарскай задумы ацэнка можа быць выказана ад імя адной пэўнай асобы (індывідуальная ацэнка), пададзена як “агульны погляд” (ацэнка ад імя соцыума) ці прадстаўлена без суб'екта (ісціна ў рэальным свеце). У публіцыстычных тэкстах прадстаўлены ўсе тры.

Калі ўзяць пад увагу характарыстыку колькасную, то на першае месца з ліку названых выходзіць ацэнка, прадстаўленая без суб'екта. Аўтар імкнецца пазбегнуць знешняй сувязі паміж ёй і ўласным канцэптуальным светам. Ацэнка, пазбаўленая суб'екта, уяўляецца чытачу праўдзівай, аб'ектыўнай.

У свеце ёсць шмат зла, але прычынай яго з'яўляюцца не толькі ўласціvasці асобных рэжымаў, а парокі чалавечай пароды (ЛіМ, 14 лютага 1997.– С. 13).

Зінаіда Ізнатаўна была душой, маральным камертонам коласаўскага тэатра, чалавекам вельмі дзейсным, актыўным (ЛіМ, 6 чэрвеня 1997.– С. 4).

Стварэнне аддзялення ЕРТА на Беларусі – значны фактар інтэграцыі беларускай фартэпійнай школы з еўрапейскай і сусветнай культурай, а таксама рэальны крок да кансалідацыі беларускай грамадскасці ў вельмі адказны перыяд гісторыі Беларусі (ЛіМ, 5 снежня 1997.– С. 3).

А.Разанаў – геній самапазнання, ён самавызначаўся і самавызначаецца: у сваіх паэмах, філасофскіх мініяцюрах, версэтах, пункцірах, квантэмах... (ЛіМ, 5 снежня 1997.– С. 7).

Аўтарскае “эга”, якое прадывявала ацэнку, для чытача адсутнічае, бо фармальна ў сказах не выражана. Падобны прыём выкарыстоўваецца не толькі ў традыцыйных інфармацыйных жанрах.

Ацэнка, дадзеная з пазіцыі “агульнага погляду”, нясе ў сабе адзнаку суб'ектыўнасці, бо ацэньвае соцыум, што ўяўляе сабой сукупнасць суб'ектаў. Такая ацэнка з'яўляецца агульнапрынятай, аднак не застаецца неаспрэчнай. Аўтар, далучыўшыся да “агульнага погляду”, здымае з сябе адказнасць за ацэнку.

Нашы продкі, як вядома, не толькі слаўна перамагалі ў шматлікіх бітвах і войнах падчас сваёй доўгай і нялёгкай гісторыі (ЛіМ, 23 мая 1997.– С. 5).

Ды бязлітасная праўда гісторыі сведчыць, што барыкадныя змаганні ніколі не вялі да перамогі, бо ўзнікала замкнёнае кола гвалту і разбурэння (ЛіМ, 23 мая 1997.– С. 12).

Кажуць, што паэты самі сабе прарочаць лёс (ЛіМ, 9 мая 1997.– С. 10).

Пры дапамозе гэтага прыёму аўтар можа зменшыць катэгарычнасць, нетрадыцыйнасць уласнага выказвання.

Сапраўды, гісторыя сведчыць, што разам з грамадствам мяняюцца і багі, і той адзіны “сённяшні Бог” вядомы на Беларусі толькі апошнія 10 стагоддзяў (ЛіМ, 2 мая 1997.– С. 4).

Ідэя аб развіцці боскай існасці, прыкладанне дыялектыкі да невымяральнага, вечнага можа падацца кашчунным. Аднак пра гэта “сведчыць гісторыя”.

З другога боку, аўтар можа не толькі канстатаваць агульны погляд, прынятую ацэнку, а і “ўступіць ва ўзаемадзеянне з ёй”, акрэсліць сваю адрозную пазіцыю.

Пра Беларусь, як адну з казырных картаў у гэтай барацьбе, згадалі толькі цяпер, на яе фінішы (ЛіМ, 23 мая 1997.– С. 12). (Што зразумела было даўно, аднак агульна не было прынята, замоўчвалася).

Няпраўда, што беларусы – дурныя калгаснікі і нацыянальныя недаумкі! (ЛіМ, 11 ліпеня 1997.– С.3).

У выпадках сутыкнення агульнага погляду і погляду суб'екта апошні выступае як ісцінны.

Кажуць, што камуністычная ідэя добрая, а практыка была кепская. На самой справе, у тэорыі, якую немагчыма практычна ажыццявіць, нічога добрага няма (ЛіМ, 14 лютага 1997.– С. 13).

Шмат стагоддзяў існавала лжывае перакананне, што багатые людзі кепскія, а бедныя – добрыя. Гэта не так (ЛіМ, 14 лютага 1997. – С. 13).

Асобная пазіцыя суб'екта выразна акрэсліваецца ў выказваннях са словамі тыпу нібыта, маўляў, так званы і інш.

Праўда, чуў нават ад сяброў: твае “Заходнікі” ў рэчышчы твораў Брыля і Адамчыка. Маўляў, пра хутар, пра яго гаспадароў з іхняй любоўю да зямлі, да працы, з іхнімі паўшляхецкімі вячоркамі і г.д. (ЛіМ, 2 мая 1997.– С.4)

Канчаткова ж яна была замацавана падчас так званага рэферэндуму 1996 года (ЛіМ, 21 сакавіка 1997.– С. 5).

Не зусім прыстойнымі выглядаюць і выказванні самых высокіх чыноўнікаў на адрас дзяцей, якія змагаюцца за свой сапраўдны другі дом, нібыта яны сталі марыянеткамі. (ЛіМ, 15 жніўня 1997.– С. 2).

Ацэнка, выказаная ад адной пэўнай асобы, таксама дастаткова шырока ўжываецца ў публіцыстыцы, і звязана яна, у першую чаргу, з аўтарскімі жанрамі. Эксплікацыя аўтарскага “я” – выражэнне самой ідэі суб'ектыўна-ацэначнага характару публіцыстыкі. Прафесійныя журналісты гэтым прыёмам карыстаюцца даволі стрымана, у адрозненне ад пісьменнікаў, вядомых грамадскіх дзеячоў, публіцыстыка якіх характарызуецца шырокім выкарыстаннем прыёму аўтарызацыі. Чытач атрымлівае інфармацыю ад канкрэтнага чалавека, якога ведае і да якога мае тое ці іншае стаўленне. Часам аўтар аб'ядноўвае сябе і чытача, бачыць у ім прыхільніка сваіх ідэй.

Але што ж застаецца нам? Нам застаецца тое, што мы самі сабе здобудзем. Дык давайце здабываць для Айчыны, – кожны, хто патрыёт, хто разумны, хто сумленны ўрэшце... Мы ім абавязаны (ЛіМ, 15 жніўня 1997.– С. 2).

За гэтым мы – не ўвесь соцыум, а толькі тая яго частка, што падзяляе погляды аўтара. Чытач і аўтар выступаюць як адно цэлае.

Індывідуальнасць ацэнкі сведчыць аб перакананасці, упэўненасці суб'екта ў сваіх меркаваннях:

Я не веру ў тое, што мой муж – вораг народа (ЛіМ, 4 красавіка 1997.– С. 5).

Я мяркую, што чалавек, калі ён здаровы, сыты, апрануты, абуты і мае дах над галавой, можа лічыць сябе досыць ішчаслівым (ЛіМ, 14 лютага 1997.– С. 7).

Адначасова падкрэсліваецца важнасць ацэнкі ў адносінах да суб'екта, якая часам можа быць нават самахарактарыстыкай.

Змітрок Бядуля для мяне – неаспрэчны аўтарытэт, класік, на творах якога я выхоўваўся, пачынаючы ад пачатковай школы (ЛіМ, 4 ліпеня 1997.– С.6).

Гэта, па-мойму, пісьменнік будучыні, якога мы так і не знайшлі часу прачытаць ні ў XIX, ні ў XX стагоддзі (ЛіМ, 18 ліпеня 1997. – С. 15).

Як бачым, усе ацэнкі суаднесены з суб'ектам, які карыстаецца мовай і прысвойвае сабе мову ў час маўлення. “Я” – першасная каардыната, ад якой пачынаецца адлік. “Эга” ў пуб-

ліцыстыцы (ацэначны суб'ект) адыгрывае вядучую ролю, яно першааснова і першапрычына выказвання. Імпліцытны суб'ект цяжка выявіць на фразавым узроўні, ён вызначаецца структурай усяго тэксту, яго семантычнымі асаблівасцямі і зместам. Як бачна з прыведзеных вышэй прыкладаў, экспліцытны суб'ект на фразавым узроўні паддаецца апісанню, аднак невялікі аб'ём і сэнсавая незавершанасць не даюць магчымасці прадставіць карціну “эга” ў поўным аб'ёме. Падобны аналіз магчымы толькі на ўзроўні тэксту.

У фармаванні поля суб'ектыўнай мадальнасці значную ролю адыгрывае ацэначны стэрэатып.

Падчас вывучэння ўзаемаадносін сродкаў масавай інфармацыі і аўдыторыі асобай увагі заслугоўвае іерархія розначытанняў. Людзі разумеюць адзін аднаго таму, што ў змесце слоў ёсць нешта агульнае, народнае, але ж ёсць яшчэ і індывідуальнае, асобнае для кожнага. Да прыкладу, спалучэнне львы і авечкі нясе ў сабе гістарычна замацаваны вобраз-стэрэатып – “драпежнікі і ахвяры”. Гэтая агульная інфармацыя дае магчымасць кожнаму з суб'ектаў маўлення давесці новую, “сваю” інфармацыю і быць у большай ці меншай ступені зразумелым для астатніх. Размова ў артыкуле “Львы і авечкі ў час завірухі” (ЛіМ, 21 лютага 1997.–С. 6-7) вядзецца пра новыя імёны ў беларускай літаратуры. Львы і авечкі – скразны вобраз, які рознымі “я” па-рознаму інтэрпрэтуецца на працягу ўсяго тэксту.

Я1 – Французскі літаратар П.Валеры сказаў: “Леў – гэта толькі з’едзеныя ім авечкі”, маючы на ўвазе пісьменнікаў вядомых і пісьменнікаў маргінальных, чые творы застаюцца па-за хрэстаматыйяй...

Я2 – І наогул я за авечку, я супраць львоў... Самы геніяльны хрысціянскі пісьменнік – Ісус Хрыстос, агнец. І яго з’елі. Але сваёю смерцю ён перамог смерць... А ўвогуле часам бывае так, што ягняты з’ядаюць льва... Той жа Кафка быў хутчэй агнец: не ён з’еў – яго з’елі.

Я3 – І творчасць Кафкі – добрыя такія леў, які з’еў ладную плойму авечак і працягвае есці.

Я4 – “Бум-бам-літ” – гэта арганізацыя, дзе аўтарам абразу скажуць: вы – львы, вы – не авечкі.

Я5 – Чытаючы іншых – вучыцца ў сябе. Гэта ўласціваць ільва, які паглынае бедных авечак.

Я6 – Прароцтва Ісайі кажа, што ў раі леў будзе мірна жыць побач з авечкай.

Я7 – Калі творца, сыты леў, толькі што напісаў вялікі твор, ён можа нікога і не есці – пачае, пакуль прагаладаецца.

Я8 – Калі пісьменнік адчувае сябе львом, ён павінен камусьці паказваць сваю грыву.

Я9 – Тут яшчэ пытанне, каб людзі бачылі, што ты леў. А то авечкі ад цябе разбягаюцца не будуць, а мо яшчэ і затопчучь.

Біблейскі вобраз “львы і авечкі” вельмі проста змяшчаецца на шкале ацэнак, займае крайнія пазіцыі ў прамежку добра / дрэнна. Індывідуальныя ацэнкі даюць магчымасць для перамяшчэння, руху па шкале ацэнак ад + да – і наадварот. Традыцыйна станоўчае можа быць ацэнена як адмоўнае. Такім чынам, парушэнне стэрэатыпу вядзе да пашырэння і адначасова раздрабнення сэнсу, што дае шырокія вобразна-выяўленчыя магчымасці і разам з тым змяняе “праэнт” даступнасці, агульнаразумеласці – асноўнага прынцыпу камунікацыі. Пазбегнуць апошняга можна, скарыстаўшы шаблон, стэрэатып. Ацэначны стэрэатып складаюць аб’екты, што ўваходзяць у класіфікацыйныя структуры і валодаюць стандартным наборам прыкмет. На аб’ект маўлення накладваюцца ўзоры і стандарты, яго суадносяць са шкалай ацэнак. Уяўленне пра стэрэатып з’яўляецца імпліцытным, яно – псіхалінгвістычная аснова выказвання. Соцыум, ствараючы карціну свету, мае пастаяннае ўяўленне пра аб’екты, вызначае іх праз паняцці, падкрэслівае сутнасць (інтэнсіўнасць тэрміна).

Аб’ектыўна існуе дабро і зло, святло і цемра... Гэта ёсць стандарт, які не выклікае нечаканай эмацыянальнай рэакцыі, акрамя той, што ўжо закладзена традыцыйна. Гэта зварот да розуму чытача.

На чарговым пленуме ЦК Партыі камуністаў беларускай прынята адно неардынарнае рашэнне: з партыі “за маладушша і трусасць... за прамую здраду...” былі выключаны 22 камуністы (ЛіМ, 18 ліпеня 1997.– С. 1).

Зайздросная працавітасць, высокая патрабавальнасць да сябе і да сваіх паплечнікаў і саслужыўцаў і ў той жа час – душэўная дабрыня і спагада (Тамсама).

Словы маладушша, трусасць, здрада, душэўная дабрыня, спагада называюць тое, што трывала замацавалася як “дрэннае” або “добрае”.

Ацэначны стэрэатып выкарыстоўваецца ў публіцыстыцы як найбольш кароткі шлях да чытача, асабліва калі суб’ект маўлення ставіць задачай з самага пачатку акрэсліць тон публікацыі. Загалолак, у аснове якога стэрэатыпнае выказванне, адкрыта выяўляе пазіцыю аўтара.

“У пошуках жыццёвага аптымізму” (ЛіМ, 5 снежня 1997.– С. 5).

Паводле сацыяльнага стэрэатыпу да жыцця трэба ставіцца з аптымізмам, і спробы, пошукі ў гэтым накірунку ўхваляюцца. Артыкул, прысвечаны пяцідзясяцігоддзю А.Разанавы, азаглаўлены “Шлях у неабсяжнае” (ЛіМ, 5 снежня 1997.–С. 6), бо для таленавітага паэта натуральны рух, імкненне спасцігнуць свет у маштабах вечнага, ва ўсемагутнасці быцця і небыцця. Добрая літаратура павінна імкнуцца ў неабсяжнае, а “Калі памірае дрэнная літаратура, то гэта добра” (ЛіМ, 12 снежня 1997.– С. 5).

Выраз “дрэнная літаратура” на шкале ацэнак займае пазіцыю процілеглую выразу “добрая літаратура”; знікаючы, паміраючы, дрэнная літаратура пакідае месца добрай.

Часам публіцыст пераасэнсоўвае стэрэатып, імкнецца выклікаць нечаканую эмацыянальную рэакцыю, заваяваць цікавасць чытача арыгінальнасцю думкі.

“Вызваленне і перамога”, “мір і вайна”, “праўда і справядлівасць” – словы-сімвалы, словы-сцягі, словы-змагары!.. І калі за апошнія 10 год высветлілася, што “праўда” – гэта толькі добра замаскіраваная хлусня, “мір” – ціхая вайна супраць свайго народа і яго лепшых сыноў, а пра “справядлівасць” забыліся нават прафесійныя філосафы-ленінцы, то “вызваленне” і “перамога” гэтак жа з’яўляюць свайго ідэалагічнай цнатлівасцю, як і 40 год назад (ЛіМ, 4 ліпеня 1997.– С. 3).

Вялікая перамога скончылася “Вялікай бядой”. У гэтым і праўда і справядлівасць дыялектыкі жыцця (ЛіМ, 4 ліпеня 1997.– С. 3).

Разбіваючы стэрэатып, суб’ект маўлення спрабуе актыўна ўздзейнічаць на рэцыпіента, пераарыентаваць яго, прымусяць паглядзець на аб’ект “свежым вокам”.

Менавіта трыццаць сёмаму году было суджана застацца найбольш яркім сімвалам савецкай эпохі, увасобіўшым рысы таталітарнага сталінскага рэжыму (ЛіМ, 14 лютага 1997.– С. 5).

Трыццаць сёмы год – гэта ўжо штамп, шырока прыняты ў постсавецкім грамадстве. Выносячы ў загаловак словы Молатава “37 год быў неабходны”, аўтар правакуе чытача, раздражняе неспалучальнасцю паняццяў “37 год” і неабходнасць.

Увогуле ў любым выданні павінна быць цякучка кадраў, хоць гэта і дзіўна гучыць (ЛіМ, 7 сакавіка 1997.– С. 16).

Суб’ект настойвае на сваёй ацэнцы, хоць яна і не супадае са стэрэатыпнай.

Такім чынам, ацэначны стэрэатып адыгрывае значную ролю ў фарміраванні поля суб’ектыўнай мадальнасці. З аднаго боку, ён з’яўляецца найкарацейшым шляхам да чытача па прычыне яго агульнадаступнасці, з другога – пераасэнсаванне стэрэатыпу можа быць сродкам актуалізацыі новага зместу.

Для публіцыстыкі характэрна імкненне растлумачыць аб’ектыўную сітуацыю нейкім суб’ектыўным чынам у залежнасці ад камунікатыўных мэтай. Аб’ектыўны свет шляхам трансфармацыі ва ўяўленні суб’екта ацэньваецца, г.зн. суадносіцца са шматлікімі апэратарамі, што стварае ў выніку псіхалагічную афарбоўку маўлення – суб’ектыўную мадальнасць. Асновай катэгорыі суб’ектыўнай мадальнасці з’яўляецца катэгорыя ацэнкі. З ліку элементаў, што фарміруюць ацэнку, найбольш значнымі для стварэння поля суб’ектыўнай мадальнасці з’яўляюцца суб’ект ацэнкі і ацэначны стэрэатып.

Abstract. The category of evaluation and evaluation stereotype in journalistic texts are considered in the paper.